

Teyyub Arıx oğlu Quliyev
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
teyyubq@mail.ru

Jalə Elman qızı Qəniyeva
Bakı Slavyan Universiteti
jaleqeniyeva@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATİK İFADƏLƏRİN MƏNBƏLƏRİ

Açar sözlər: qədim yazılı abidələr, folklor, somatik ifadələr, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, dilçilik

Sources of somatic expressions in modern Azerbaijani language

Summary

Just as somatic expressions, phraseological compounds are rich in the lexical structure of the Azerbaijani language, their history is also ancient. This is due to both the ethnic outlook of the people and the language's ability to fully incorporate creative thinking. A lot of research has been done on the formation of phraseological compounds in Azerbaijani linguistics, some notes have been made about the sources of phraseological compounds. During our research, we came across the opinions of linguists based on their observations on monuments such as Orkhon-Yenisey, Kitabi-Dada Gorgud, Divani-dictionary-it-Turk. According to their research, in ancient times the number of phraseological combinations becomes less than in our modern language. Some of the phraseological combinations, especially those formed on the basis of key words belonging to the Turkic languages (ie, the noun in the formation of the phraseological unit) have a more ancient history. Based on written monuments, we can say that the vast majority of the phraseological fund belonging to the historical antiquities consists of phraseological combinations, somatic expressions formed by the names of body parts. The language of folklore materials, like monuments such as Orkhon-Yenisey, Kitabi-Dada Gorgud, Divani-lughat-it-turk, is a very rich source for the study of phraseological combinations, including somatic expressions. This includes phraseological materials in the language of bayats, riddles, proverbs and parables, tales and epics that preserve ancient traces.

As a result of our research, we came to the conclusion that the fact that the phraseological units used in the Azerbaijani language, including somatic expressions, have such an ancient history is proof that the phraseological layer of our language was formed in ancient times.

Key words: *ancient written monuments, folklore, somatic expressions, phraseological units, proverbs, linguistics*

“Müasir dilin frazeologiyası öz kökləri ilə tarixin yazıyaqədərki dövrünə gedib çıxan uzun bir tarixi inkişafın məhsuludur. Lakin dilin frazeoloji vasitələrinin əksr hissəsi dilin tarixinin yazılı dövründə əmələ gəlir və sabitləşir” [Ф.Гусейнов, 1977 : 50]. Frazeologiyanın yaranma tarixinə münasibətini bildirən dilçi alim F.Hüseynovun bu fikrini, eləcə də sabit birləşmələri tədqiq edən digər dişi alimlərin fikirlərini əsas tutaraq qeyd etmək istərdik ki, sabit ifadələrin mənbələrini öyrənmək üçün yalnız müasir dilimizin, müasir yazılı ədəbiyyatımızın nümunələrini deyil, yazılı tarixi abidələrin dilini, eləcə də folklor materiallarını araşdırmağımız labüddür.

Azərbaycan dilinin leksik tərkibində somatik ifadələr, frazeoloji birləşmələr zəngin olduğu kimi, onların yaranma tarixi də qədimdir. Bu, bir tərəfdən xalqın formalaşdığı dövrdən üzü bəri etnik dünyagörüşü ilə sıx bağlıdırsa, digər tərəfdən dilin yaradıcı təfəkkürü tam ehtiva etmək qüdrəti ilə əlaqəlidir. Frazeoloji vahidlərin yaranması birdən-birə baş vermir. Dilin milli mahiyyət qazanması və buna adekvat olaraq dünyanın dərk etməyə transformasiyası, daha sonra onun dildə məcazlar vasitəsilə reallaşması hansı ardıcılıqla baş verirsə, frazeoloji birləşmənin yaranması və formalaşması da bu ardıcılığın nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Azərbaycan dilçiliyində frazeoloji birləşmələrin təşəkkülü haqqında bir sıra tədqiqat işləri aparılmışdır. Məsələn, görkəmli dilçi H.Bayramov “Frazeologiyanın əsasları” əsərində dilimizdə mövcud olan frazeoloji birləşmələrin mənbələri haqda bəzi qeydlər vermişdir. Tədqiqatçı Orxon-Yenisey, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Divani-lüğət-it-türk” kimi abidələr üzərindəki müşahidələrinə əsaslanaraq qeyd edir ki, qədimlərə doğru getdikcə frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti müasir dilimizdəkinə nisbətən azdır. Onların müəyyən qismi, xüsusən türk dillərinə məxsus baş sözlər (yəni, frazeoloji vahidin formalaşmasındakı isim) əsasında formalaşanlar daha qədim tarixə malikdir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilindəki bəzi türk mənşəli sözlər

kimi frazeoloji vahidlərin də çox qədim tarixə malik olduğu müəyyənləşir [H.Bayramov, 1975: 27-28]. Biz də yazılı abidələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, tarixi qədimlərə gedib çıxan frazeoloji fondun böyük əksəriyyətini bədən üzvlərinin adları ilə düzələn frazeoloji birləşmələr, daha doğrusu, somatik ifadələr təşkil edir. Çünki bədən üzvlərinin adları, digər dünya dillərində olduğu kimi türk dillərinin də qədim layını təşkil edən milli sözlərdir. Deməli, somatik ifadələr həm qədim, həm də milli səciyyəli qatı təşkil edir.

Professor Q.Kazımov da “Azərbaycan dilinin frazeologiyasının ən qədim qatı (yazıyaqədərki dövr)” məqaləsində Azərbaycan dili frazeologiyasının tarixi inkişaf yoluna nəzər salmışdır. O, qeyd edir ki, Azərbaycan dili frazeologiyasının tarixi inkişaf yolunu öyrənmək üçün “Orxon-Yenisey” abidələrinə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinə, “Oğuznamə”lərə, Mahmud Kaşğarının “Divan”ına, eləcə də folklor materiallarına nəzər salmaq, müqayisə və tutuşdurmalar əsasında yazıyaqədərki ümumi mənzərə barədə təsəvvür qazanmaq mümkündür [Q.Kazımov, 2008: 298].

Artıq çoxdan məlumdur ki, ümumxalq dilinin, ədəbi dilin inkişaf yolunu öyrənmək üçün yazılı mənbələr daha etibarlı sayılır. Deməli, Azərbaycan dilinin, o cümlədən frazeologiyasının tarixini öyrənmək üçün ümumtürk və milli səciyyəli yazılı mənbələrə nəzər yetirmək əhəmiyyətlidir.

V-VIII əsrlərə aid olan Orxon-Yenisey abidələrinin dili ümumtürk abidəsi olsa da, başqa türk dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin məcazlaşma imkanlarını öyrənmək üçün də qiymətli abidələrdir. Görkəmli dil tarixçisi Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, “...hiss olunur ki, bu abidələrin dili hələ yazıldığı dövrdə arxaik elementlərə və arxaik üslub xüsusiyyətlərinə malik olmuşdur. Yenisey abidələrinin dilinin Azərbaycan dili xüsusiyyətlərinə daha yaxın olduğu müşahidə olunur”. [Bax: Q.Kazımov, 2008: 300].

H.Bayramov Orxon-Yenisey abidələrinin dilində bir sıra frazeoloji vahidlər müəyyən etmişdir ki, bunların da bir neçəsinin somatik ifadələr olduğu aydın görünür: *başlığığ yükintirmis (tizliğığ sökürmis)* – baş əydirmiş (diz çökdürmüş), *atın tutıpan* – adını tutaraq, *öldü, budunta üzə olurtım* – xalqın üzərində hökmranlıq etdim, *kün toğsıqta* – gün doğanda, *şərqdə, atı kusi yok bolmaq* – adı batmaq, *kün batsıqdakı* – gün batandakı, qərbdəki və s. [Bax: Q.Kazımov, 2008: 302]. Bunların bir çoxu hələ də dilimizdə işlənməkdədir.

Bugünkü ədəbi dilimizin frazeoloji fondunun bir çox nümunələrinə, o cümlədən, somatik ifadələrə “Dədə Qorqud”un dilində də rast gəlirik. Q. Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)” əsərində vurğulayır ki, şifahi ədəbi dil nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən yazı qədər etibarlı sayılır. Buna baxmayaraq biz bu fikirdəyik ki, “Kitabi-Dədə Qorqudun” dili ən kamil yazılı mənbədən daha kamil və heç bir əsərlə müqayisə edilə bilməyəcək bir mənbədir [Q.Kazımov, 2008: 299].

H.Bayramov “Kitabi-Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsində frazeoloji vahidlərin sayının 300-dən çox olduğunu vurğulayır [H.Bayramov, 1975: 28]. Bunların da bir qismi heç bir məna dəyişikliyinə uğramadan müasir dilimizə qədər gəlib çıxmışdır. Məsələn, *dırnaq yüzə çalmaq, ayağı toprağına salmaq, baş yarağı, beli qurumaq, canı seyrandə olmaq, dirim qanı, əl qaldırmaq// əl götürmək, əli ələ çalmaq, əl yaxasında olmaq, əl qavuşdurmaq, əl uzatmaq, gen ətəyə dar qoltuğa qısılmaq, gözünə durmaq, barmaq götürmək, yüzü-gözü bəliməmək, acı dırnaq yaş, görür gözüm aydını, bağırsarsılmaq, yürəyi dağlanmaq və s.* [“Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası: 2 cildə. C.II, 2000: 200].

Müşahidələr göstərir ki, “KDQ”-da işlənən frazeoloji birləşmələr arasında somatik ifadələrin də sayı kifayət qədərdir. Lakin onlardan çoxunun komponentlərindən biri müasir dövrümüzə görə arxaikləşib. Məsələn, barmağını *ısıрмаq*, göz *bükünü* çəkmək (*gözdağı çəkmək*), başına nələr *qopmaq* (*başına iş gəlmək*), ayaq *ayamaq* və s. Bu evi xarab olası ərə varalından bəri dəxi *qarnım doymadı, yüzüm gülmədi; Yigit barmağın ısırdı, aydır*. Bunda minnətlə almaqdan isə, onda babam yanında minnətsiz almaq yeydir, - dedi [H.Araslı, Bakı, 1962: 45]; ... *Gözüm döndü, könüm getdi*, öldürərəm səni, - dedi [H.Araslı, Bakı, 1962: 104].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dili frazeologiyasının tarixi inkişaf yolunu öyrənmək üçün “Divani-lügət-it türk” əsərinin dili də zəruri mənbələrdəndir. XI əsrin böyük türkoloqu M.Kaşğarının bu qiymətli əsərində lügət materialı ilə yanaşı, çoxlu ifadələr, atalar sözləri, məsəllər, bayatılar, müxtəlif şeir parçaları toplanmışdır. Oğuz tayfa dili ilə bağlı bu cür materiallar Azərbaycan dilinin frazeoloji inkişafını izləmək üçün böyük imkan verir.

Q.Kazımov Mahmud Kaşğarının dövrün məlum türk ərəzilərini gəzdirdiyini, özünün qeyd etdiyi kimi, türklərin, türkmənlərin, oğuzların, cingillərin, yağmaların, qırğızların dilinə dair zəngin material topladığını, onları şeirlər, atalar sözləri, məsəllər, mahnılar, qəhrəmanların şücaətini tərənnüm edən parçalar, nəsr nümunələri ilə bəzədiyini vurğulayır. Onu da qeyd edir ki, həmin mətnlərdə frazeoloji vahidlərə təsadüf edilsə də, bunlar çox azdır və şübhəsiz, bunlar da keçən minillik ərzində müəyyən dəyişikliyə uğramalı idi və uğramışdır da [Q.Kazımov, 2008: 303].

H.Bayramov «Divan»da təsadüf edilən frazeoloji vahidləri iki qismə ayırmışdır. Müəllifin fikrincə, bunların bir qismi həm quruluşca, həm də semantik baxımdan müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi işlənməkdədir. Belələrinə *öc almaq, könü açılmaq, başa kakmaq* (başə qaxmaq), *könül bağlamak, söz tebüzmək* (söz atmaq), *söz kulokka yakışmaq* (söz qulağa girmək), *ara çakmaq* (ara vurmaq), *yokaru turmaq* (ayağa qalxmaq), *ağır azak* (ağır ayaq) və s. kimi somatik ifadələr verilmişdir [BAX: Q.Kazımov, 2008: 303].

Folklor materiallarının dili də frazeoloji birləşmələri, o cümlədən somatik ifadələri öyrənmək üçün çox zəngin mənbədir. Buraya qədim izləri qoruyub saxlayan bayatıların, tapmacaların, atalar sözləri və məsəllərin, nağıl və dastanların dilindəki frazeoloji materiallar daxildir.

Müasir Azərbaycan dili frazeologiyasının, o cümlədən somatik frazeologizmlərin zənginləşməsində atalar sözü və məsəllərə də mənbə kimi baxmaq olar. Bunlar məhz hökm şəklində, həm də ümumiləşmiş hökm şəklində qurulmuş ifadələrdir. Folklor materialları içərisində qiymətli mənbə sayılan “Oğuznamələr”də toplanmış atalar sözləri və məsəllərin bir qismi bu gün də olduğu kimi dilimizdə işlənməkdədir. Onların içərisində bədən üzvləri adları ilə yaranan somatik ifadələr də xüsusi yer tutur. Məsələn: Bal tutan parmağın yalar [“Oğuznamə”, 2006: 77]; Dost başa baqar, düşməni ayaqa baqar [“Oğuznamə”, 2006: 95]; Böyük başın böyük ağrısı var [“Oğuznamə”, 2006: 73]; Başında dövləti yoqtur ol kişinin kim, qopduğu yerdə qalar [“Oğuznamə”, 2006: 68]; Dil dildən qalmaz geri [“Oğuznamə”, 2006: 98]; Saqındıq gözə çöp düşər [“Oğuznamə”, 2006: 116]; Tavşan tutan it dişin göstərməz [“Oğuznamə”, 2006: 121]; Tonuzdan bir kıl çəkmək assıdır [“Oğuznamə”, 2006: 123]; Düşməni gözi kor olur [“Oğuznamə”, 2006: 123]; Övrətin ətməki dizindədir [“Oğuznamə”, 2006: 128] və s.

Ə.Hüseynzadənin də topladığı atalar sözlərinin arasında somatik ifadələrin işləndiyi xeyli sayda atalar sözünə rast gəlirik. Məsələn: El yumruğunu görməyən öz yumruğunu batman sanar [Ə.Hüseynzadə, 1982: 15]; El gözü aydın görür [Ə.Hüseynzadə, 1982: 15]; El malına göz dikən gözsüz qalar [Ə.Hüseynzadə, 1982: 15]; Söz ağızdan çıxar [Ə.Hüseynzadə, 1982: 21]; Boz üzüm var, doğruca sözüm [Ə.Hüseynzadə, 1982: 26]; Adam başından böyük danışmaz [Ə.Hüseynzadə, 1982: 30]; Deyirəm dilim yanır, demirəm ürəyim [Ə.Hüseynzadə, 1982: 31]; Ağıllının ağzı qəlbində olur, axmaqların qəlbi ağzında [Ə.Hüseynzadə, 1982: 37]; Adamın ayağından çəkən çox olar [Ə.Hüseynzadə, 1982: 167]; Acın qarnı doyar, gözü doymaz [Hüseynzadə Ə., 1982: 190]; Kırpik gözün çəpəridir [Hüseynzadə Ə., 1982: 191]; Əlin uzundur, öz cibinə uzat [Ə.Hüseynzadə, 1982: 236] və s.

Dilimizdəki frazeoloji birləşmələrin bir qismi də atalar sözləri və məsəllərin bir hissəsinin atılaraq işlədilməsi əsasında formalaşmışdır. Məsələn: Tülkü tülküliyünü sübut edincə dərisini boğazından çıxarırlar; Namərdin çörəyi dizinin üstündə olar; Üz vermə, astar da istər; Aşı bişirən yağdır, gəlinin üzü ağdır; Kasıbın gözü tox olar və s.

Belə atalar sözlərində müəyyən hissələr atılaraq - *dərisini boğazından çıxarmaq, üz vermək, üzü ağ, gözü tox* və s. kimi somatik ifadələr yaranmışdır.

Beləliklə, belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan dilində işlədilən frazeoloji birləşmələrin, o cümlədən, somatik ifadələrin bu qədər qədim tarixə malik olmaları dilimizin frazeoloji qatının daha qədim dövrlərdə təşəkkül tapmış olduğunun sübutudur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü, Bakı, 1982, 366 səh.
2. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı, 1978, 175 səh.
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri 1-ci cild, Bakı, 2008, 560 səh.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”, tərtib edən H.Araslı, Bakı, 1962, 154 səh.
5. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası: 2 cildə.- Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000.- C.II.- 567 s.
6. “Oğuznamə”, Bakı, Şərq-Qərb, 2006 (təkrar nəşr), 216 səh.
7. Гусейнов Ф. Русская фразеология. Баку, 1977, с. 46-52

Rəyçi: prof. İ.Qasımov

Göndərilib: 25.01.2021

Qəbul edilib: 26.01.2021